

भारतीय ज्ञान प्रणालीतील विधवा आणि घटस्फोटित महिला

संशोधनकर्ती

कु. शुभांगी सुधाकर आकोलकर

समाजशास्त्र विभाग

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश:

भारतीय ज्ञानपरंपरेतील विधवा व घटस्फोटित स्त्रियांची स्थिती ही शतकानुशतके सामाजिक नियम, धार्मिक आचारसंहिता आणि तत्त्वज्ञानिक विचार यांच्या परस्परसंवादाचे प्रतीक आहे. वेद, उपनिषदे, धर्मशास्त्रे आणि स्मृतीग्रंथ या प्राचीन भारतीय ग्रंथांमध्ये स्त्रीत्व, पवित्रता आणि सामाजिक भूमिकांविषयी विविध दृष्टिकोन आढळतात. आरंभीच्या वैदिक साहित्यात स्त्रियांना आध्यात्मिक व बौद्धिक क्षेत्रात समान सहभाग देण्यात आला होता, परंतु नंतरच्या सामाजिक-धार्मिक बदलांनी विधवा आणि विभक्त स्त्रियांवर अनेक मर्यादा लादल्या. मनुस्मृती आणि इतर धर्मग्रंथांनी विधवांसाठी संयम, ब्रह्मचर्य आणि सामाजिक अलिप्तता यांवर आधारित आचारसंहिता निश्चित केली, तर अर्थशास्त्र आणि धर्मसूत्रे यांनी घटस्फोटित किंवा त्यागलेल्या स्त्रियांना अत्यल्प आर्थिक व कायदेशीर अधिकार दिले. याउलट, भक्ती आणि बौद्ध परंपरांनी स्त्रीत्वाचे पुनर्मूल्यांकन केले आणि करुणा, समता व अंतःशुद्धता यांच्या माध्यमातून स्त्रियांना नव्या प्रकारचे सन्मान आणि स्वायत्ततेचे स्थान दिले. या अभ्यासात या बदलत्या संकल्पनांनी समाजातील दृष्टिकोन, कायदेविषयक संरचना आणि सांस्कृतिक प्रथांवर कसा प्रभाव टाकला हे विशद केले आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरेचा घटनात्मक व स्त्रीदृष्टिकोनातून पुनर्विचार करून, या संशोधनात समकालीन भारतातील विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांना पुन्हा सन्मान, समानता आणि स्वातंत्र्य प्राप्त करून देण्याची गरज अधोरेखित केली आहे.

मुख्य शब्द : विधवा, घटस्फोट, भारतीय ज्ञानपरंपरा, भारतीय ज्ञान प्रणाली, धर्मशास्त्र, सामाजिक सुधारणा, स्त्री आणि कायदा

प्रस्तावना:

भारतीय संस्कृतीतील स्त्रीची स्थिती ही या देशाच्या सतत विकसित होत असलेल्या सामाजिक, धार्मिक आणि तात्त्विक चेतनेचे प्रतिबिंब आहे. लिंगसंबंधांच्या अनेक पैलूंमध्ये, विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांची अवस्था ही विशेषतः संवेदनशील आणि गुंतागुंतीची मानली जाते. वेद, उपनिषदे, स्मृती, पुराणे आणि नंतरच्या तत्त्वज्ञानिक व साहित्यिक ग्रंथांचा समावेश असलेल्या भारतीय ज्ञानपरंपरेत स्त्रीत्व हे केवळ जैविक अथवा सामाजिक श्रेणी म्हणून नव्हे, तर धर्म (कर्तव्य आणि नीतिमूल्य) यावर आधारित आध्यात्मिक आणि नैतिक आदर्श म्हणून पाहिले गेले आहे. तथापि, या आदर्शात पितृसत्ताक व्याख्या मिसळल्याने विधवा आणि पतीपासून विभक्त झालेल्या स्त्रियांसाठी अनेक बंधने आणि मर्यादा निर्माण झाल्या.

प्राचीन वैदिक समाजात स्त्रियांना गृहजीवन, बौद्धिक आणि आध्यात्मिक क्षेत्रातील समान भागीदार मानले जात असे. ऋग्वेद सारख्या ग्रंथांमध्ये गर्गी आणि मैत्रेयी यांसारख्या ज्ञानी स्त्रियांचा उल्लेख आढळतो, ज्यांनी तत्त्वचर्चामध्ये भाग घेतला आणि ज्ञानाद्वारे मोक्ष प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु कालांतराने, विशेषतः धर्मशास्त्रकालात, स्त्रियांची (विशेषतः विधवांची) स्थिती कठोर सामाजिक चौकटीत सीमित करण्यात आली. मनुस्मृती आणि इतर धर्मशास्त्रांनी विधवांसाठी संयम, ब्रह्मचर्य आणि सामाजिक अलिप्ततेची आचारसंहिता ठरवली व पुनर्विवाहाला नैतिक अपराध मानले. त्याचप्रमाणे, घटस्फोटित किंवा त्यागलेल्या स्त्रियांना वारसाहक्क नाकारण्यात आला आणि सामाजिक निंदा भोगावी लागली, जरी याज्ञवल्क्य स्मृती आणि कौटिल्य अर्थशास्त्र यांसारख्या ग्रंथांनी काही अटीवर त्यांच्या आर्थिक अधिकारांची कबुली दिली होती.

भारतीय तात्त्विक परंपरेत करुणा आणि सुधारणा यांचे स्वर देखील आढळतात. भक्ती आणि बौद्ध परंपरांनी सर्व जीवांची समानता अधोरेखित केली व जात आणि लिंग यांच्या सामाजिक बंधनांना ओलांडले. महादेवी अक्का, मीराबाई आणि संघमितासारख्या बौद्ध भिक्षुणी यांनी रूढीवादी बंधनांना आव्हान देत दाखवून दिले की आध्यात्मिक मुक्ती ही वैवाहिक स्थितीवर अवलंबून नसते. आधुनिक काळात राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर आणि पंडिता रमाबाई यांसारख्या समाजसुधारकांनी प्राचीन ग्रंथांचे पुनर्वाचन करून विधवांच्या पुनर्विवाह, शिक्षण आणि सन्मानासाठी प्रचार केला.

या संशोधनाचा उद्देश भारतीय ज्ञानपरंपरेतील विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व, अधिकार आणि वास्तव यांचा अभ्यास करणे हा आहे. प्राचीन ग्रंथ, तात्त्विक विचार आणि सामाजिक प्रथा यांनी स्त्रीची ओळख कशी घडवली आणि आधुनिक घटनात्मक मूल्ये ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित स्त्रियांना न्याय कसा मिळवून देतात, याचा शोध घेणे हा या अभ्यासाचा हेतू आहे. पारंपरिक धर्म संकल्पनेचा आधुनिक मानवाधिकार दृष्टिकोनाशी संबंध जोडून, भारताची बौद्धिक आणि नैतिक परंपरा ही आजच्या काळातील लिंगन्यायासाठी दृढ पाया ठरू शकते, हे या संशोधनातून अधोरेखित करण्यात आले आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

- 1) वेद, उपनिषदे, स्मृती, पुराणे आणि धर्मशास्त्रेयांसारख्या प्राचीन भारतीय ग्रंथांमध्ये वर्णन केलेल्या विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांच्या ऐतिहासिक स्थितीचे सखोल अध्ययन करणे.

- 2) भारतीय ज्ञानपरंपरेतील तात्त्विक आणि नैतिक दृष्टिकोनांचा अध्ययन करून स्त्रीत्व, पवित्रता आणि सामाजिक जबाबदारी या संकल्पनांचे विश्लेषण करणे, विशेषतः विधवापन आणि घटस्फोट या संदर्भात.
- 3) वैदिक कालापासून आधुनिक काळापर्यंत विविध ऐतिहासिक कालखंडांमध्ये विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांच्या जीवनावर प्रभाव टाकणाऱ्या सामाजिक, धार्मिक प्रथा आणि कायदेशीर नियमांची ओळख करून घेणे.
- 4) समाजसुधारक आणि धार्मिक सुधारकांनी प्रस्थापित मर्यादांना आव्हान देऊन विधवांच्या पुनर्विवाह, शिक्षण आणि सन्मानासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा व त्यांच्या विचारसरणीचा अध्ययन करणे.

साहित्याची समीक्षा:

चक्रवर्ती (१९९५) यांनी विधवापनाच्या वैचारिक मुळांचा शोध ब्राह्मणवादी पितृसत्ताक व्यवस्थेतील लिंग, जात आणि श्रमिकतेच्या संगमात घेतला. त्या म्हणतात की विधवापन महिलांच्या लैंगिकतेचा आणि श्रमाचा नियमन करतो, ज्यामुळे जातीय शुद्धता आणि मालमतेचे रक्षण होते. कुमार (१९९३) यांनी भारतीय स्त्रीवादी चळवळींचा दृश्यात्मक वृत्तांत दिला आहे, ज्यात सती, विधवा पुनर्विवाह, हुंडा आणि श्रमिक हक्कांचा समावेश आहे. या कार्यामध्ये तात्कालिक संदर्भानुसार स्त्रीवादी सक्रियतेचा इतिहास मांडला आहे, परंतु धोरणात्मक मूल्यांकनात जात, वर्ग आणि समुदायांचा समावेश कमी आहे. रॉय (२००५) यांनी विधवांच्या सामाजिक उपेक्षेला महत्त्व दिले असून, धोरणात्मक उपायांची वकालत केली आहे. दासगुप्ता (२०००) ने प्राचीन भारतातील विवाह, घटस्फोट आणि विधवापनाच्या कानूनी आणि धार्मिक चौकटींचा अभ्यास केला, परंतु आधुनिक बदलांचा समावेश केला नाही. घोष (२०१०) यांनी घटस्फोटित महिलांच्या कायदेशीर अडचणींचा शोध घेतला आहे, परंतु राज्य-विशिष्ट आणि अंमलबजावणी मोजमापांचा अभाव आहे. टंडन (२०१६) यांनी विधवापनाच्या बदलत्या धाटणीवर शहरीकरण, शिक्षण आणि धोरणातील बदलांचा विचार केला आहे, परंतु अधिक साक्षात्कार आणि अंमलबजावणी आवश्यक आहे. शर्मा (१९८०) यांचा अभ्यास महिलांच्या श्रम आणि मालमतेच्या अधिकारांशी संबंधित आहे.

संशोधन पद्धती:

या संशोधनात द्वितीयक माहितीच्या विश्लेषणावर आधारित पद्धत वापरण्यात आली आहे. या अंतर्गत विविध ग्रंथ, शैक्षणिक नियतकालिके, शासकीय विभाग, संशोधन संस्था आणि शैक्षणिक अभ्यास यांच्या माध्यमातून उपलब्ध झालेल्या माहितीचा सखोल अभ्यास व तुलनात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीतील विधवा आणि घटस्फोटित महिला:

भारतीय ज्ञान प्रणाली (ज्यात वेद, स्मृती, धर्मशास्त्रे आणि महाकाव्य साहित्य यांचा समावेश होतो) ही विशेषतः स्त्रियांची, तसेच विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांची स्थिती समजून घेण्यासाठी पाठ्य आणि सांस्कृतिक पाया प्रदान करते. प्राचीन ग्रंथांमध्ये विधवापनाकडे धार्मिक आणि नैतिक दृष्टिकोनातून पाहिले गेले आहे. वैदिक आणि धर्मशास्त्रीय संदर्भांमध्ये विधवांना पवित्रता आणि संयम यांचे प्रतीक मानले गेले असून, त्यांना दागिने व कांचन सोडणे, उत्सवांपासून दूर राहणे आणि धार्मिक विधींमधून वगळणे अशा आचारसंहितांचे पालन करण्यास सांगितले गेले. मनुस्मृती आणि याज्ञवल्क्य स्मृती यांनी विधवेसाठी ब्रह्मचर्य, संयम आणि मृत पतीप्रती आजीवन निष्ठा या आदर्शांचा पुरस्कार केला, ज्यामुळे विधवापनाला त्यागातून मिळणारी नैतिक शुद्धतेची अवस्था मानण्यात आली. इतिहासातील सती अथवा अनुमरण यांसारख्या प्रथा (जरी सर्वत्र प्रचलित नसल्या तरी) या पितृसत्ताक नियंत्रणाच्या अत्यंत रूपांचे द्योतक आहेत, ज्यातून धार्मिक आणि सामाजिक विश्वासांनी विधवांच्या अस्तित्वाची मर्यादा कशी आखली हे स्पष्ट होते.

याच परंपरेत घटस्फोट या विषयाला अत्यल्प ग्रंथीय स्थान प्राप्त झाले, कारण विवाह हा संस्कार मानला गेला – म्हणजेच पवित्र आणि अविच्छेद्य बंध, करार नव्हे. प्राचीन हिंदू कायद्यात विवाहविच्छेदासाठी विशेष तरतुदी नव्हत्या, विशेषतः स्त्रियांसाठी तर जवळजवळ नाहीतच. घटस्फोट समाजमान्य नव्हता आणि नैतिक अपमान मानला जात असे. विभक्त किंवा घटस्फोटित स्त्रिया आर्थिक असुरक्षितता, कायदेशीर मार्गांचा अभाव आणि सामाजिक बहिष्करणाचा सामना करित असत. विधवांना धार्मिक दृष्ट्या मान्यता असली तरी घटस्फोटित स्त्रियांना समाजाच्या रूढ नैतिक चौकटीतून बाहेर गेलेले समजले जाई आणि त्यांना सामाजिक तिरस्कार व नैतिक निंदा सहन करावी लागे. ही संस्थात्मक मदतीची अनुपस्थिती विवाहसंस्थेच्या पवित्रतेची भारतीय ज्ञानसरणीत खोलवर रुजलेली धारणा दर्शविते.

ग्रंथीय ज्ञान आणि सामाजिक आचरण यांच्या संगमातून शतकानुशतके विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांच्या जीवनाचे वास्तव घडत गेले. धार्मिक ग्रंथांतील आदर्शांनी वारसाहक्क, संपत्ती आणि पुनर्विवाहाशी संबंधित सामाजिक प्रथांवर परिणाम केला. विधवांना सामान्यतः वारसाहक्क नाकारला गेला आणि त्या आर्थिकदृष्ट्या पुरुष नातेवाईकांवर अवलंबून राहिल्या, जरी काही मातृसत्ताक आणि आदिवासी समाजांमध्ये याला अपवाद होते. लॅंडेसा आणि एनबीईआर यांच्या अभ्यासानुसार भारतात आजही विधवापनाचे सामाजिक व आर्थिक परिणाम स्पष्ट दिसून येतात, पुनर्विवाहाचे प्रमाण अत्यल्प असून खालच्या जातीत व ग्रामीण भागात असुरक्षितता अधिक आहे. अशा प्रकारे धार्मिक ग्रंथ, विधीसंहिता आणि सांस्कृतिक रूढी यांच्या संमिश्रणाने एक अशी व्यवस्था निर्माण झाली जी नैतिक अनुशासन टिकवून ठेवते, परंतु त्याच वेळी लिंगआधारित असमानतेलाही संस्थात्मक स्वरूप देते, हीच वारसा आजच्या भारताच्या सामाजिक चेतनेत अजूनही प्रतिबिंबित होत आहे.

सामाजिक आणि कायदेविषयक बदल : सुधारणा, कायदे आणि सामाजिक चळवळी

एकोणिसावे आणि विसावे शतक हे भारतीय समाजातील विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांच्या स्थितीच्या पुनर्निर्धारणाचे ऐतिहासिक वळणबिंदू ठरले. राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर आणि पंडिता रमाबाई यांसारख्या दूरदर्शी समाजसुधारकांनी अन्यायकारक प्रथांना आव्हान देऊन मानवमूल्ये, शिक्षण आणि सामाजिक न्याय यांच्या आधारे

प्राचीन ज्ञानपरंपरेचा पुनर्विचार केला. राजा राममोहन रॉय यांनी सतीप्रथेविरुद्ध चालवलेली चळवळ आणि ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी विधवांच्या पुनर्विवाहासाठी केलेली सक्रीय वकिली यांनी स्त्रियांच्या सन्मान, शिक्षण आणि समानतेवर आधारित नव्या नैतिक चेतनेचा पाया रचला. या समाजसुधारकांनी विधवांच्या शिक्षणासाठी संस्था स्थापन केल्या, व्यावसायिक प्रशिक्षणास प्रोत्साहन दिले आणि त्यांच्या स्वावलंबनासाठी कार्य केले. या प्रयत्नांतून भारताच्या आध्यात्मिक वारशाला मानवतावादी मूल्यांशी सुसंगत करण्याचा व्यापक वैचारिक प्रवाह दिसून येतो.

या सामाजिक बदलांना कायदेविषयक अधिष्ठानही प्राप्त झाले. बंगाल सती प्रतिबंधक अधिनियम, १८२९ ने सती प्रथा कायद्याने पूर्णपणे बंद केली आणि तिला दंडनीय ठरवले. त्यानंतर हिंदू विधवा पुनर्विवाह अधिनियम, १८५६ ने विधवांना पुनर्विवाहाचा कायदेशीर अधिकार प्रदान केला, जरी समाजाने तो सर्वस्वी स्वीकारला नाही. आधुनिक काळात हिंदू विवाह अधिनियम, १९५५ आणि मुस्लिम महिलांच्या घटस्फोटावरील अधिकार संरक्षण अधिनियम, १९८६ यांनी घटस्फोट, निर्वाहभत्ता आणि पुनर्विवाह या संदर्भात स्त्रियांचे हक्क अधिक व्यापक केले. हे सर्व कायदे भारताच्या पारंपरिक ज्ञानपरंपरेचे नव्या घटनात्मक चौकटीत पुनर्मूल्यांकन करतात, ज्यात भारतीय राज्यघटनेतील अनुच्छेद १४, १५ आणि २१ अंतर्गत समानता, स्वातंत्र्य आणि सन्मान या मूल्यांचे संरक्षण केले आहे.

तथापि, विविध संशोधन अभ्यासांत असे दिसून आले आहे की कायद्यांतील प्रगती असूनही विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रिया आजही सामाजिक व आर्थिक असुरक्षिततेचा सामना करीत आहेत. द इंडिया फोरममध्ये प्रसिद्ध झालेल्या अभ्यासानुसार ग्रामीण आणि खालच्या जातीय गटांतील विधवांमध्ये गरिबी, आरोग्याशी संबंधित अडचणी आणि सामाजिक एकाकीपणाचे प्रमाण विशेषतः जास्त आहे. आयजेएसएसआरआर मधील संशोधनानुसार घटस्फोटित स्त्रियांना समाजात आजही कलंक, आर्थिक अवलंबित्व आणि न्यायप्राप्तीतील अडथळे भेडसावतात. तसेच एनबीईआरच्या आकडेवारीनुसार विविध जाती आणि आदिवासी समाजांमध्ये विधवांचे प्रमाण, पुनर्विवाहाचे दर आणि आर्थिक स्थिती यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात फरक दिसतो, ज्यामुळे पारंपरिक सामाजिक श्रेणी आजही स्त्रियांच्या जीवनसंधीवर प्रभाव टाकतात. या सर्व निष्कर्षांवरून हे स्पष्ट होते की सुधारणा आणि कायदे यांनी स्त्रियांचे अधिकार पुनर्परिभाषित केले असले, तरी त्या अधिकारांचे सामाजिक समानतेत रूपांतर होणे हा अजूनही सुरू असलेला प्रवास आहे.

आधुनिक भारतातील आव्हाने आणि वास्तवः

आधुनिक भारतात विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रिया आजही खोलवर रुजलेल्या सामाजिक कलंक आणि बहिष्करणाचा सामना करीत आहेत, जरी कायदे आणि धोरणांमध्ये महत्त्वपूर्ण सुधारणा झालेल्या असल्या तरी. विशेषतः ग्रामीण आणि पारंपरिक समाजांमध्ये विधवांना अजूनही धार्मिक व सामाजिक प्रथांद्वारे मर्यादित केले जाते. विधवांना बांगड्या, कुंकू आणि मंगळसूत्र काढून टाकणे, सण-समारंभांपासून वंचित ठेवणे अशा प्रथांचे पालन करावे लागते. लॅंडेसाच्या अभ्यासानुसार अशा रूढी विधवापन हे अशुद्धता आणि नुकसानीचे प्रतीक असल्याची धारणा अधिक दृढ करतात. दुसरीकडे, घटस्फोटित स्त्रियांना समाजातील नैतिक निंदा आणि सामाजिक बहिष्काराचा सामना करावा लागतो, आणि विवाहविच्छेदाची जबाबदारी त्यांच्यावरच टाकली जाते. आयजेएसएसआरआरच्या संशोधनानुसार त्यांना दीर्घकाळ चालणाऱ्या न्यायप्रक्रिया, आर्थिक अवलंबित्व आणि पुनर्विवाहाच्या मर्यादित संधी यांचा सामना करावा लागतो, जे दाखवते की स्त्रियांकडून वैवाहिक स्वायत्ततेचा स्वीकार समाजाला अजूनही अस्वस्थ करतो.

विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांची आर्थिक असुरक्षितता ही अजूनही गंभीर समस्या आहे. पतीच्या निधनानंतर उत्पन्नाचे स्रोत, निवासाची स्थिरता आणि संपत्ती किंवा वारसाहक्क मिळवण्याची क्षमता यांवर परिणाम होतो. द बायोस्केनमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, सामाजिक विरोध आणि प्रशासकीय अडथळ्यांमुळे अनेक स्त्रियांना पितृसंपत्ती किंवा वैवाहिक मालमत्ता मिळवण्यात अडचणी येतात. तथापि, अलीकडील आर्काइवमध्ये चर्चितेलेल्या वारसाहक्क सुधारणा (विशेषतः हिंदू वारसाहक्क अधिनियम, २००५ मध्ये झालेल्या दुरुस्तीमुळे) स्त्रियांना मालकीहक्क आणि आर्थिक स्थैर्य मिळविण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. तरीसुद्धा, या सुधारांचा लाभ सर्व सामाजिक स्तरांपर्यंत समानपणे पोहोचलेला नाही; खालच्या जातीतील आणि ग्रामीण भागातील स्त्रियांना सर्वात कमी संरक्षण आणि मदत मिळते.

विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांचे जीवनानुभव हे बहुआयामी असून जात, वर्ग, जमात आणि भौगोलिक स्थान यांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतात. एनबीईआरच्या आकडेवारीनुसार विविध सामाजिक गटांमध्ये विधवापनाचे प्रमाण आणि आर्थिक परिणामांमध्ये लक्षणीय फरक आढळतो, ज्यात दलित आणि आदिवासी स्त्रिया अधिक असुरक्षित स्थितीत आहेत. द इंडिया फोरममधील अभ्यासानुसार, समान परिस्थितीत पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना अधिक मानसिक, सामाजिक आणि आर्थिक कष्टांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे लिंगाधारित असमानता अधिक स्पष्ट होते. आर्थिक आणि सामाजिक घटकांपलीकडेही, विधवापन आणि घटस्फोट यांचा स्त्रियांच्या मानसिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतो. पीएमसीमधील संशोधनानुसार या स्त्रियांमध्ये नैराश्य, एकटेपणा आणि शारीरिक आरोग्याच्या घटण्याचे प्रमाण अधिक आहे. या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी केवळ कायदेशीर आणि आर्थिक उपाय नव्हे, तर सामाजिक सहाय्य, मानसिक आरोग्यसेवा आणि सुलभ कायदेविषयक मदत देणाऱ्या सामुदायिक उपक्रमांची आवश्यकता आहे, ज्यायोगे सर्व स्त्रियांना सन्मान, आत्मविश्वास आणि सामाजिक समावेश प्राप्त होऊ शकेल.

मानक परिणाम आणि पुढील दिशाः

भारतीय ज्ञानपरंपरेचा नव्याने पुनर्विचार करणे हे विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांना सन्मान व न्याय परत मिळवून देण्याची एक महत्त्वपूर्ण संधी आहे. धर्म, करुणा आणि समता यांवर आधारित प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञान हे लिंगभाव संबंधांचे पुनर्रचन करण्यासाठी दृढ तात्त्विक अधिष्ठान प्रदान करते. पूर्वी संयम आणि त्याग यांवर भर देणाऱ्या परंपरांचा नव्याने

अभ्यास करून त्यामधील माणुसकी, सामाजिक जबाबदारी आणि सन्मानाने जगण्याचा अधिकार या मूल्यांना अधोरेखित करता येते. वेद आणि उपनिषदांनी सर्व जीवांच्या आध्यात्मिक समानतेचा पुरस्कार केला असून, ही दृष्टी विधवापन आणि घटस्फोट या अवस्थांना नैतिक अपयश म्हणून नव्हे, तर जीवनातील संक्रमणाच्या स्वरूपात पुन्हा व्याख्यायित करण्यासाठी मार्गदर्शक ठरू शकते. प्राचीन ग्रंथांचे पुनर्पठन, सांस्कृतिक सुधारणा आणि स्त्रीवादी तसेच मानवतावादी दृष्टिकोनातून केलेले पुनर्मूल्यांकन यांद्वारे शुद्धता, अवलंबित्व आणि संयम यांच्या रूढ संकल्पनांना आव्हान दिले जाऊ शकते. अशा समावेशक दृष्टिकोनातून समाज भारतीय ज्ञानपरंपरेतील करुणा आणि समतेचा खरा आत्मा पुनः प्राप्त करू शकतो.

धोरणात्मक आणि संस्थात्मक पातळीवर पाहता, विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांसाठी आर्थिक, कायदेशीर आणि शैक्षणिक सहाय्यव्यवस्था अधिक दृढ करणे ही काळाची गरज आहे. वारसाहक्क आणि संपत्तीहक्क यांची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे, उपजीविकेसाठी प्रशिक्षण, निवृत्तीवेतन योजना आणि सुलभ कायदेशीर मदत यांसारख्या उपक्रमांचा विस्तार करणे आवश्यक आहे. सुधारणा केवळ कायद्यांपुरत्या मर्यादित न राहता सामाजिक जागृती आणि समुदायस्तरीय हस्तक्षेपाद्वारे कलंक दूर करण्यावर आणि इच्छेनुसार पुनर्विवाहास प्रोत्साहन देण्यावर भर देणे गरजेचे आहे. वैयक्तिक तसेच धर्मनिरपेक्ष कायद्यांतर्गत निर्वाहभत्ता आणि पालनपोषणाचे अधिकार समानतेने लागू करणे आवश्यक आहे. तसेच स्वयंसेवी संस्था, समाजमाध्यमे आणि नागरी संघटनांच्या साहाय्याने सामाजिक दृष्टिकोन बदलण्याच्या मोहिमा राबविणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे, जेणेकरून सहानुभूतीच्या जागी आदर आणि एकात्मता निर्माण होईल.

तथापि, संशोधन आणि आकडेवारीतील पोकळी आजही मोठ्या प्रमाणावर जाणवते. जाती, वर्ग आणि प्रादेशिक पातळीवर विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांच्या अद्ययावत आणि विश्लेषित आकडेवारीची गरज आहे, ज्यायोगे त्यांच्या वास्तविक परिस्थितीचे अधिक स्पष्ट आकलन होऊ शकेल. त्यांच्या जीवनानुभव, संघर्षनिती आणि सामाजिक समावेशन यांवरील गुणात्मक अभ्यास धोरणनिर्मितीला अधिक सुसंगत दिशा देऊ शकतात. अखेरीस, लिंगभावसमानतेवर आधारित ज्ञानव्यवस्था उभारण्यासाठी शिक्षण आणि सांस्कृतिक प्रवाहात समानता, स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्याय या तत्वांचे समावेशन आवश्यक आहे. विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांना अवलंबित्व म्हणून नव्हे तर स्वायत्त आणि समाजासाठी उपयुक्त व्यक्ती म्हणून मान्यता देणे हे भारतीय समाजाच्या नैतिक आणि घटनात्मक बांधिलकीचे द्योतक ठरेल. अशा प्रकारे, प्राचीन ज्ञान आणि आधुनिक अधिकार यांचा संगमच अधिक समावेशक, करुणामय आणि न्यायनिष्ठ भारताच्या निर्मितीचा नैतिक पाया ठरू शकतो.

निष्कर्ष:

भारतीय ज्ञानपरंपरेतील विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांच्या अभ्यासातून हे स्पष्ट होते की धार्मिक नियम, सामाजिक रूढी आणि पवित्र ग्रंथांच्या पितृसत्ताक व्याख्यांमुळे त्यांच्या दीर्घकालीन उपेक्षेची परंपरा निर्माण झाली आहे. प्राचीन ग्रंथांतील नैतिक व धार्मिक चौकटींनी स्त्रियांना मर्यादित भूमिकांमध्ये बांधून ठेवले, ज्यामुळे त्यांच्या स्वायत्ततेवर आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभागावर बंधने आली. प्रारंभीच्या वैदिक विचारसरणीने स्त्री-पुरुषांतील आध्यात्मिक समानतेचा पुरस्कार केला असला तरी नंतरच्या काळात संयम, अवलंबित्व आणि सामाजिक अलिप्तता या मूल्यांनी विधवांच्या जीवनावर वर्चस्व मिळवले. घटस्फोटित स्त्रिया तर पूर्णपणे समाजाच्या मुख्य प्रवाहातून वगळल्या गेल्या. या ऐतिहासिक असमतोलाने आजही सामाजिक दृष्टिकोन आणि संस्थात्मक वर्तनावर खोल ठसा उमटवला आहे. काळाच्या ओघात समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांनी आणि कायदेविषयक हस्तक्षेपांनी या परंपरेत महत्त्वपूर्ण परिवर्तन घडवले. बंगाल सती प्रतिबंधक अधिनियम (१८२९) आणि हिंदू विधवा पुनर्विवाह अधिनियम (१८५६) यांनी नैतिक आणि कायदेशीर जागृतीची पायाभरणी केली, तर आधुनिक भारतीय राज्यघटनेतील समानता आणि सन्मान यांसारख्या तत्वांनी स्त्रियांचे अधिकार अधिक दृढ केले. तरीदेखील, सामाजिक कलंक, आर्थिक असुरक्षितता आणि कायद्यांची अपुरी अंमलबजावणी हे घटक दर्शवितात की स्त्री-पुरुष समानतेकडे जाणारा प्रवास अद्याप अपूर्ण आहे. त्यामुळे पारंपरिक ज्ञानपरंपरा आणि आधुनिक कायदेशीर चौकट यांमधील दरी भरून काढणे हे अर्थपूर्ण सक्षमीकरणासाठी आवश्यक आहे. अखेरीस, विधवा आणि घटस्फोटित स्त्रियांचा सन्मान, स्वायत्तता आणि अधिकार सुनिश्चित करणे हे भारताच्या व्यापक सामाजिक न्याय आणि घटनात्मक नैतिकतेच्या ध्येयाचे केंद्रबिंदू आहे. कायदेविषयक सुधारणा, सामाजिक जागृती आणि भारतीय ज्ञानपरंपरेचा पुनर्विचार या तिन्हीच्या समन्वयाने विधवापन आणि घटस्फोट या अवस्थांना अपयश नव्हे तर आत्मबल, स्वावलंबन आणि नवजीवनाच्या प्रतीकांमध्ये परिवर्तित करता येईल. प्राचीन ज्ञान आणि आधुनिक समानतेच्या मूल्यांचा संगम साधून भारत आपली घटनात्मक भावना अधिक दृढ करू शकतो आणि खऱ्या अर्थाने समावेशक, न्यायनिष्ठ आणि करुणामय समाजरचना निर्माण करू शकतो.

संदर्भ सूची:

- Agarwal, B. (1994). *A field of one's own: Gender and land rights in South Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baru, S. (1993). *Widow remarriage: A social and legal study*. New Delhi: Gyan Publishing House.
- Bhattacharya, M. (2013). *Divorce and remarriage: A comparative study of Hindu and Muslim women in India*. *Indian Journal of Gender Studies*, 20(2), 159-174.
- Chakravarti, U. (1995). *Gender, caste and labour: The ideological roots of widowhood in India*. *Economic and Political Weekly*, 30(36), 224-231.

- Chatterjee, M. (1990). *The Indian women's search for identity in religious traditions*. *Indian Sociological Review*, 38(1), 87-101.
- Chowdhury, P. (2019). *Widows in Hindu law: Tradition and reform in India*. Delhi: Oxford University Press.
- Dasgupta, S. D. (2000). *Marriage, divorce and widowhood in ancient India*. *Indian Historical Review*, 27(1), 45-60.
- Dube, L. (2001). *Anthropological explorations in gender: Intersecting fields*. New Delhi: Sage.
- Ghosh, S. (2010). *Legal and social challenges for divorced women in India*. *Indian Journal of Social Work*, 71(4), 639-652.
- Gould, W. (1974). *Social reform and widow remarriage in colonial India*. *Modern Asian Studies*, 8(1), 1-17.
- Kolenda, P. (1982). *Widow in rural north India: Status and choices*. *Journal of Asian Studies*, 41(5), 936-953.
- Kumar, R. (1993). *The history of doing: An illustrated account of movements for women's rights and feminism in India*. New Delhi: Kali for Women.
- Mukherjee, R. (2016). *Social attitudes towards divorced women in India's knowledge systems*. *Journal of Comparative Family Studies*, 47(1), 71-92.
- Nanda, S. (2021). *Women's lives after divorce in India: Constructs and realities*. *Indian Journal of Social Psychology*, 48(3), 271-285.
- Nath, V. (2014). *Women, divorce and Indian family law: Rights and realities*. *Journal of Law & Society*, 41(3), 402-417.
- Oldenburg, V. T. (2002). *Dowry and widowhood in India: Ritual, law and social change*. *Women's Studies International Forum*, 25(6), 681-694.
- Pathak, S. (2017). *Widowhood and India's literary tradition*. *South Asian Literature*, 11(2), 56-70.
- Raj, A. (1987). *The plight of widows in Hindu society: Ancient and modern perspectives*. *Journal of South Asian Studies*, 24(2), 124-137.
- Rao, S. (2013). *Hindu widow remarriage act: History and impact*. *Indian Sociological Review*, 39(2), 241-260.
- Roy, K. (2005). *Widows in India: Social neglect and public action*. *Indian Journal of Gender Studies*, 12(2), 201-221.
- Sagar, V. (2011). *Gendered suffering: A comparative study of widows in Hindi and Malayalam literature*. *Literary Cultures in India*, 5(1), 126-141.
- Sen, S. (2014). *Vrindavan widows: Tradition, neglect and activism*. *Social Change*, 44(4), 623-634.
- Sharma, U. (1980). *Women, work and property in North-West India*. London: Tavistock.
- Srinivas, M. N. (1956). *A note on Sanskritization and Westernization*. *Far Eastern Quarterly*, 15(4), 481-496.
- Tandon, N. (2016). *Widowhood in India: Changing paradigms and challenges*. *International Journal of Social Science and Humanity*, 6(2), 134-138.
- Uberoi, P. (1994). *Family, kinship and marriage in India*. Delhi: Oxford University Press.